Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Scientific Messenger of Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies

ISSN 2519–268X print
ISSN 2518–1327 online

doi: 10.32718/nvlvet9123
<http://nvlvet.com.ua/>

UDC 338.48-6:27

Religious relics of Italy

O.M. Bezhuik

Stepan Gzhyskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies Lviv, Ukraine

Article info

Received 13.09.2018
Received in revised form
16.10.2018
Accepted 17.10.2018

Stepan Gzhyskyi National
University of Veterinary Medicine
and Biotechnologies Lviv,
Pekarska Str., 50, Lviv,
79010, Ukraine.
Tel.: +38-096-757-88-70
E-mail: omkostiv@lvet.edu.ua

Bezhuik, O.M. (2018). Religious relics of Italy. Scientific Messenger of Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies, 20(91), 111–115. doi: 10.32718/nvlvet9123

Religions have always played a significant role in the formation of the statehood and development of such powerful states as the Byzantine Empire, the Holy Roman Empire, the Kievan Rus, or the Empire of Charlemagne. Peculiarities of the national culture are dictated by its faith. This is due to the fact that folk traditions, mentality, political structure, peculiarities of the historical trajectory of each nation including the religious development, have a tremendous influence on the religious aspects of nations and states. Religious attitudes, religious morality, practice of ceremonies, and church institutions deeply penetrate into everyday lives of people and countries in particular, largely determine their local originality as well as national and cultural identity. In general, the influence of religious-confessional factors is felt at all levels of organization of society's life. The diversity of its manifestations is unlimited, and basically, it is not the impact on the life, but the life itself. This thesis should always be remembered either when illuminating the tourist resources of the country or the conditions of organization of the tourism business. The article is referred to the religious tourism in Italy – the country on the territory of which Christianity (Holy Roman Empire) arose. The article considers such religious objects of Rome as Vatican, the Basilica of St. Peter, the area around the Capitol, religious practices of the city of Loreto called the Holy House, as well as the worship of sacred Turin Shroud.

Key words: Italy, Rome, Vatican, St. Peter's Basilica, Holy House, Turin Shroud.

Релігійні святині Італії

O.M. Бижук

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького, м. Львів, Україна

Релігійна практика завжди відігравала велику роль у становленні державності та формуванні могутніх імперій: Візантійської, Священної Римської, Київської Русі, імперії Карла Великого. Це пов'язано з особливостями культури народу, зумовлено його віросповіданням. Адже народні традиції, менталітет, політичний устрій, особливості історичного шляху кожного народу, включаючи релігійний розвиток, здійснюють величезний вплив на релігійні особливості народів та держав. Релігійні світовідчуття, релігійна мораль, практика обрядів, церковні установи глибоко проникають у повсякденне життя людей і країни зокрема, багато в чому визначають його місцеву своєрідність, національно-культурну ідентичність. У цілому, вплив релігійно-конфесійних чинників відчувається на усіх рівнях організації життя суспільства. Розмаїття його проявів безмежне, за великим рахунком це не вплив на життя, а саме життя. Цей вислів слід завжди пам'ятати як при висвітленні туристичних ресурсів країни, так і умов організації туристичного бізнесу. У даній статті піде мова про релігійний туризм Італії – країні, на території якої зародилось християнство (Священна Римська імперія). Розглянуто релігійні об'єкти Рима – Ватикан, Базилика Св. Петра, площа навколо Капітолію, релігійні практики м. Лорето, що названий Святим Домом та поклоніння священній Туринській плащаниці.

Ключові слова: Італія, Рим, Ватикан, Базилика Св. Петра, Святий Дім, Туринська плащаниця.

Вступ

На сьогодні в окремих державах світу вкрай загострилася міжнаціональна напруга, що свідчить про

прогалини в освітній та культурній практиці тієї чи іншої держави. Це зумовлено наявністю комплексної праці на рівні країни щодо збагачення населення знаннями про традиції та духовне життя народів сві-

ту. Ключову позицію у цьому займає релігійний туризм. Адже саме релігійна практика, паломництво налаштовує на толерантність, примирення різних конфесій світу. Релігійний туризм є складовою частиною сучасної індустрії туризму. Церкви, собори, мечеті, духовні центри та культові музеї – це туристичні об'єкти, що користуються зростаючим попитом. Сьогодні, як і багато століть тому, релігійні переконання є одним з головних мотивів подорожей. Кожен рік понад 200 млн осіб у світі здійснюють паломництво (Parfinenko, 2009). Віруючі мандрують з цілком поклоніння святиням, котрі у різних конфесіях знаходяться у різних кутках світу. Люди здійснюють релігійні туристичні практики у надії знайти душевний спокій, позбутися недуги, відчути єднання з близькими людьми. Вони вирушають в дорогу, щоб виконати накладену покуту, віддати хвалу вищим силам за здобуту благодать або просто висловити подяку вірі, яка сповнює їхнє життя змістом. З іншої сторони, виключно релігійні мотиви, зокрема у міжнародних подорожах, не існують у чистому вигляді, хоча вони й не конфліктують між собою. Класифікація видів туризму охоплює кілька цілей подорожей як основних, так і додаткових, формує єдине сприйняття збірного поняття “релігійно-паломницький туризм”.

Мета і завдання дослідження. У даній статті підємова про релігійні святині Італії: міста Рим, Лорето, Турин. Вони дають можливість виявити географію поширення християнства, зокрема католицької конфесії та особливості поширення релігійного туризму Західної Європи у сучасному світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основи віровчення найбільш поширених релігій і духовних шкіл, суть і структура релігійного туризму, територіальне поширення релігій схарактеризовані в роботах С. Кузик, О. Любіцевої, Є. Харьковченко, Т. Христового, Г. Александрової та інших авторів. Дослідженнями релігії і релігійності українського суспільства в сучасних умовах займаються А. Колодний, Л. Филипович, В. Єленський, Н. Черниш, Я. Стоцький, В. Пилипенко, О. Вишняк та ін. Вони засвідчують, що в умовах глобалізації, міграційних процесів, спричинених війнами, внутрішніми конфліктами релігійний туризм має особливе значення. Він сприяє духовно-просвітницькому пізнанню, несе загальноосвітню, місіонерську та благодійну місію. Адже, як відомо, під час паломницьких турів здійснюється матеріальна допомога і грошові пожертви на розвиток та збереження релігійних святинь.

Результати та їх обговорення

Італія – країна, що розташована на півдні Європи і займає весь Апеннінський півострів. Ця держава займає ключову позицію посеред басейну Середземного моря, що забезпечувало країнам, які існували тут за часів Античності та Середньовіччя, вигідне стратегічне положення й контроль над торговельними морськими шляхами. Найважливішою особливістю географічного положення Італії є її розташування на шляхах між Південно-Західною Європою і Середнім Сходом. Альпи навіть у давні часи не були непро-

хідним бар'єром і в наш час не перешкоджають сухопутним зв'язкам.

У епоху Великих географічних відкриттів Апеннінський півострів втрачає ці переваги, що не сприяло економічному і соціальному процвітання. Новий інтенсивний розвиток господарства Італії розпочався після об'єднання країни у кінці 19 століття, а в 2-й половині 20 століття Італія увійшла до “Великої Сімки” найрозвинутіших країн світу. Середземноморський клімат наклав відбиток на особливості ведення сільського господарства, культуру та побут Італії.

Всесвітньо відома історія Італії, краса її природи, твори мистецтва, культурні пам'ятники, релігійні свята, мода й італійський стиль життя, вино й гастрономія. Це ті ключові пункти, які зробили Італію важливим туристичним центром світового рівня. Туристів приваблюють сонячні пляжі Середземномор'я, красоти, зимові види спорту в Альпах. На частку Італії припадає 5,6% світового туристичного ринку, і важливе місце в цьому контексті займає релігійний туризм. Лідуюча позиція Італії серед культурних дестинацій світу підтверджується найбільшою кількістю об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО. У країні розміщено 49 об'єктів (45 культурних і 4 природних), що внесені до Списку Світової спадщини, який в цілому нараховує 981 об'єкт. Історико-культурні особливості країн світу, як і етнокультурні неможливо уявити поза релігією, адже близько 90% мешканців Землі так чи інакше пов'язані з нею. Вплив релігії на історію і культуру країни, на менталітет її народу має виняткове значення (Malska et al., 2010).

Саме Священна Римська Імперія стала місцем зародження християнства – однієї з провідних релігій світу. Вже в 1 ст. до н.е. серед римської аристократії стало проявлятися скептичне ставлення до наївних уявлень предків щодо богів і героїв. Серед міського й сільського плебсу Італії, особливо в провінції, популярністю користувались проповідники-кінніки. Вони навчали, що багатство і знатне становище не дають людині щастя, а щасливий лиш той, хто зведе до мінімуму свої потреби, відмовившись від усіх задовольнень і радостей життя. В кінці III ст. н. е. християнство знайшло широке розповсюдження в Римській імперії. До християн приєднуються воїни, забезпечені жителі міст і навіть представники аристократії, серед яких було більшість жінок (матрон). Прийнято вважати, що популярність християнства полягала в тому, що воно не знало племінних і станових обмежень. Як говорилося в одному з послань апостола Павла: “Для Бога не існує єлліна й іудея, ні вільного, ні раба, але все і в усьому – Христос”. Християнство в своєму первісному вигляді до крайності спростило релігійні обряди і форму культу, відмовившись від кривавих жертвоприношень, заявивши, що Христос добровільно прирік себе на страждання й смерть. Окрім того, християнство обіцяло віруючим безсмертя – вічне життя душі і той же час найвищу справедливість – таку ж вічну кару для людей злих і невірних. Притягували пригноблених та принижених Римської імперії слова Христа: “Останні стануть першими”. Все це разом привело до того, що впродовж II ст. христия-

янство з релігії рабів і пригнічених поступово перетворилось в сильну церковну організацію, з якою імперія через 150 років змушена була укласти союз. Християнство стало світовою релігією, яка цілком доповнила Римську імперію (Vsemirnaia istorija, 2002).

Логічно, що найбільшим центром християнського паломництва залишається столиця Італії – м. Рим. До Риму поспішають з усього світу, щоб побачити Пантеон, Колізей, Форум, Терми Каракалли, собор Св. Петра, ансамбль площі Капітолію, церкви, палаці, вілли, Капітолійський музей з античною колекцією, Галерею Боргезе, Національний Римський музей та інше. Щорічно сюди прибуває близько 50 млн. екскурсантів, щоб відвідати Ватикан – резиденцію глави римо-католицької церкви. Площа Ватикану – 44 га, а чисельність населення – близько тисячі осіб. Це переважно прелати Римської курії та ватиканські дипломати. Ватикан – абсолютна теократична виборна монархія, в руках Папи зосереджена виключна влада над мільярдами католиків, котрі проживають в усіх існуючих країнах. При главі Ватикану – Папі Римському – акредитовані дипломатичні представники зі 175 країн світу.

Для більшості подорожуючих головною метою поїздки до Риму є відвідання меси в соборі Святого Петра, чи отримання аудієнції в середу вранці, під час якої можна побачити апостольський палац. Резиденція Папи Римського знаходиться в палаці Сикста, а офіційні апартаменти займають другий поверх.

Колегія кардиналів – дорадчий орган при Папі. Кардинали призначаються ним довічно. Близько третини всіх кардиналів входить до складу римської курії, решта посідає провідні пости католицької церкви в інших країнах. Римська курія здійснює керівництво політичною, економічною та релігійною діяльністю Ватиканської держави і католицької церкви. Вона є свого роду центральним урядом католицької держави. На рівноправних засадах у курію включено 3 секретаріати – по об'єднанню християн; по контактах з нехристиянами; по контактах з невірними. Святий престол має два джерела доходів – дивіденди від інвестицій й пожертви від щорічного збору, котрий проводиться у всьому світі в кожній католицькій церкві в червні місяці під час свята святих апостолів Петра і Павла. Ці пожертви відомі як “лепта святого Петра” (Stafiichuk and Malynovska, 2009).

Сама назва “Ватикан” походить від однойменного пагорба на березі Тибру, де в античну епоху римські жерці- ватикані віщували майбутнє. Тут же, на Монте-Ватикано, римський імператор Калігула звів амфітеатр, де проходили жорстокі гладіаторські бої, а в часи Нерона (64–65 рр.) відбувалися криваві страти перших християн. Базиліку було вирішено побудувати в 324 р. на місці, де був замучений апостол Петро. Варвари розп'яли його на хресті вниз головою. У ході розкопок під собором св. Петра була знайдена могила апостола. Перші християни побудували на честь апостола скромну капличку, а через два століття імператор Костянтин побудував тут величну Базиліку.

19 лютого 1667 р. Джан Лоренцо Берніні (1598–1680), визначний італійський архітектор, підготував

третю, останню частину величної колонади навколо майдану Святого Петра. Він запропонував, щоб ця “третя рука” колонади мала форму відокремлених пропілеїв з дев'ятьма міжколонними прогонами, зверху височітиме вежа з годинником. Як і вимагав сам собор, майдан мав бути грандіозним. Його загальна довжина від головного портика до західного входу становить 339 м, максимальна ширина – 220 м. На цьому майдані легко поміщається юрба з 100000 чоловік. Обриси прилеглих до майдану територій напрочуд гармонійні. Загалом колонада складається з 284 доричних колон і 88 ромбічних піластрів, згрупованих у чотири ряди. На її іонійському антаблементі стоїть 96 статуй і ще 44 на галереях поперед дворику. Обеліск з Геліополіса, заввишки 41 м, перевезений 1586 р. стоїть у фокусі Сціпла. Обабіч нього є 2 круглі фонтани, один – Мадерні (1614 р.), інший додав у 1667 р. архітектор Берніні. Будівництво колонади Берніні завершило проект реконструкції, яка тривала в соборі св. Петра 161 рік. Колонада завершила роботу, що не припинялася впродовж усього періоду Контрреформації з 1506 року. Ватикан – грандіозний ансамбль архітектури, скульптур, монументального живопису і прикладного мистецтва, що сформувався у XVI–XVII ст. У його створенні брали участь такі видатні майстри, як Браманте, Рафаель, Мікеланджело, Берніні. Музеї стародавнього мистецтва Ватикану представляють найбагатшу у світі колекцію класичного мистецтва. Цей комплекс складається з більш ніж 1000 кімнат, каплиць і музеїв. З 1956 р. вся територія Ватикану, разом зі спорудами та творами мистецтва, взята під охорону ЮНЕСКО як комплекс виключного значення для світової культури (Norman, 2008).

У соборі Святого Петра по ліву сторону від входу розміщується велична робота Мікеланджело «П'єтта» (Оплакування). Діва Марія оплакує свого сина після розп'яття. Характерно, що Діва Марія виглядає надзвичайно молодою. Мікеланджело дав їй обличчя своєї матері, яка померла, коли йому було лише 6 років. На убранні Діви міститься напис, що автором “П'єтти”, є ніхто інший, як амбітний молодий 23-річний художник-скульптор.

Надалі знаходиться Кафедра – місце, з якого священики звертаються до віруючих. Зроблена вона Джан Лоренцо Берніні під куполом Мікеланджело. Характерно, що вся мідь була знята з храму язичників у Пантеоні. Надалі за куполом знаходиться місце конклаву (“під ключ”). Це аж ніяк не демократія, проте її процедура вибору спирається на важкий досвід. Адже відомо, що в X столітті до влади прийшла жінка – папеса Іоанна, котра стала Папою Римським.

Систему конклаву запровадив Григорій Х. Колегія кардиналів мала збиратись у Римі у Ватикані впродовж 15 днів після смерті Папи. Коли ще не було ні телеграфу, ні залізниць, це правило відкидало більшість кардиналів, яких не було на той час в Італії. Папський камерарій діставав наказ замкнути їхні преосвященства в Сикстинській каплиці і тримати їх “під ключем”, аж поки вони не ухвалить постанову. Голосування тривало, доки обраний кандидат діставав 2/3 голосів + ще один. Тут же камерарій випускав

сигнальний стовп білого диму, а кардинали-виборці затверджували нового понтифіка священною обітницею послуху. Відомо, що Папу Іоанна Павла II, обрали з 8 спроби у жовтні 1978 року. Під час останнього туру за нього проголосувало 103 зі 109 присутніх кардиналів. Система Григорія Х збереглася до наших днів.

Цікавою в соборі є скульптура флорентійського майстра Арнольфе ді Камбіо “Святий Петро”. Вона має одну специфічну особливість. Усі туристи, проходячи повз неї, потирають праву ногу святого, задумуючи найпотаємніші бажання. Поряд знаходиться копія картини Рафаеля “Преображення”.

У святій Базиліці містяться скульптура “Святої Олени” – матері імператора Костянтина, який дав дозвіл на сповідання християнства в Римській імперії. Саме Свята Олена привезла з Єрусалиму батіг, яким карали Христа, перекладини ясел, де він народився, драбину, по якій Ісус Христос піднявся до Понтія Пилата (так звана “Свята Скеля”).

Інша скульптура “Святої Вероніки”, ця свята йшла за Христом по хресній дорозі, здійснивши 14 зупинок, читаючи з ним уривки з “Євангелія”. Саме Вероніка витерла йому лице платком, де залишився лик Христа. В храмі Святого Петра знаходиться ще й фігура центуріона Лонгіна, який мав подати знак, коли молодий єврей – Ісус Христос помре. Щоб полегшити страждання, він пробив його печінку списом (Hristov, 2003).

Ще одна особливість Ватикану – швейцарська гвардія. Вона складається із 110 гвардійців, котрі є присутніми на постійних церемоніях, месях та прийомах за участі Папи Римського. В будні дні швейцарська гвардія слідує за порядком на Площі Святого Петра. Одягнена гвардія згідно із давніми традиціями – форма пошита за ескізом самого Мікеланджело Буонаротті.

Відомо, що Базиліка Святого Петра – найбільший християнський храм у Європі, собор довжиною 211 метрів поміщає в собі близько 60 000 людей (OECD, 2011).

Та не лише Рим приваблює релігійних фанатиків (католиків) до Італії. Відомо, що надзвичайно популярним є місто Лорето – перше святилище міжнародного значення, присвячене Непорочній Діві Марії. Святий будинок в Лорето (провінція Анкона, Італія) вважається саме тим місцем, де виріс Ісус Христос. Цей дім до Італії свого часу перевезли хрестоносці, тому він не має фундаменту. Земний дім Диви Марії з Назарету складався з двох частин. Одною з них був святий грот, другою – прибудова з каменю, яка повністю прилягала до скелі. Відсутність в будинку одної зі стін засвідчує, що це типове галілейське житло початку I тис., яке являло собою вирубану у скелі печеру та прилеглу до неї прибудову. Довжина будинку 9,52 м, ширина – 4,1 м, висота – 4,3 м. Згідно з результатами археологічних досліджень, проведених у Назареті і Лорето, даний будинок складав єдине ціле з печерою в Назареті, що шанується християнами як житло Диви Марії. Як розповідає легенда у 1291 р., коли хрестоносці були витіснені з Палестини і втратили свою останню твердиню – порт Аккон, саме ця

прибудова спочатку була перенесена на берег Хорватії, а згодом, 10 грудня 1294 р. – в м. Лорето. На сьогодні археологічні дослідження, документальні, також філологічні та іконографічні розробки, все більше доказують, що каміння, з яких побудований Святий Дім, були привезені в Лорето на кораблі сім'єю Ангели – правителями Епіра.

Східна стіна, в якій знаходиться вітвар, була відкрита в сторону грота, що знаходився з Назареті. Верхні частини цих стін були добудовані пізніше, в 1536 році. Мармурові декоративні деталі, що прикрашають Святий дім в Лорето з зовнішньої сторони, одночасно підтримуючи поставлені в XVI ст. стіни, називаються “РЕКАНТЕЗІ”. Вони були побудовані за кошти Римського Папи Юлія II. Зараз святий дім знаходиться всередині базиліки, спроектованої архітектором Браманте, а виконали його знамениті майстри італійського Відродження. До того ж у святилищі можна побачити роботи відомих художників різних епох, котрі брали участь в оформленні святини. Лорето щорічно відвідують мільйони палігримів, особливо на Свято Святого дому в грудні та на Велікдень.

Так як слава святилища з м. Лорето дуже швидко поширилась по всьому світу, воно стало одним з найсвятіших місць для мільйонів паломників. Саме реліквії Святого дому допомагають віруючим у виконанні бажань й осмисленні духовно-теологічних проблем, пов'язаних із таємницями Спасіння і Воскресіння (Liubitseva, 2008; Loreto – svjatilishhe svjatogo doma, 2018).

Надзвичайно важливою для католиків світу є Туринська Плащаниця. На її жовтувато-білому тлі проступають розпливчасті плями коричневих тонів. Здалеку в цих плямах вимальовуються нечіткі обриси людини з бородою та довгим волоссям. Це велике полотно довжиною 4,3 метра, шириною 1,1 метра. Переказ свідчить, що це Плащаниця самого Ісуса Христа. Як і раніше, ведуться суперечки про те, чи дійсно цим шматком лляної тканини був обгорнутий Ісус Христос після розп'яття. Плащаниця зберігається в срібному релікварії та поміщена у залізну скриньку, яка покоїться в кам'яній урні в соборі м. Турин. Її виставляють на загальний огляд виключно в найурочистіших випадках. Тоді місто відвідують понад 3 млн паломників. Так, у 1978 р. люди стояли до 16 годин, щоб поглянути на реліквію. Історія Плащаниці – складна і насичена подіями. Згідно з переказом, вона зберігалась у Святого апостола Петра, а потім передавалась від учня до учня. Після торжества християнства за імператора Костянтина його сестра Феодосія II і свята Пульхерія в 436 р. помістила Плащаницю Христа в базиліку Пресвятої Богородиці у Влакхерні, поблизу Константинополя. Але в 7 ст. у зв'язку з розвитком у Візантії іконоборства (635–850 рр.) та небезпекою її знищення, плащаницю вивезли з Константинополя у Єрусалим. У кінці XI ст. святина повернулася у Константинополь, чергове її зникнення відбулося під час розгрому міста хрестоносцями в 1204 році.

Надалі Туринську плащаницю безліч раз фотографували в різноманітних променях спектру (від рент-

генівського – до інфрачервоного випромінювання), її вивченням займалися криміналісти, судово-медичні експерти, медики, історики, нумізмати. Учені, різні за національністю та релігійними переконаннями, зробили висновок, що Туринська плащаниця нерукотворна і несе на собі ознаки глибокої давнини (Sapielkina, 2009).

Висновки

Характеризуючи життя Італії як умову організації релігійного туризму потрібно наголосити, що останній в Італії – надзвичайно популярна тема. Впродовж багатьох століть релігійні уявлення Італії, церковні інститути й релігійна практика посідали панівні місця в суспільстві і радикально впливали на усі прояви суспільно-політичного і культурного життя. Туризм – один з найбільших та швидкозростаючих галузей італійської економіки. У минулому році 2017 р. цю країну відвідали 52,4 млн осіб, країна отримала \$ 40 млрд доходу від туристичної галузі. Це виводить Італію на 4 місце в світі за розвитком туризму та 3-є в ЄС – після Франції та Іспанії (біля 12% ВВП становлять надходження саме від туризму). Крім того, для італійського туристичного бізнесу типовим є переважання малих підприємств, стиль життя власників складає окрему атракцію, дає можливість туристам здобути унікальний досвід. Державна політика Італії спрямована на підтримку конкурентоспроможного та сталого розвитку релігійного туризму. Наріжним каменем є розробка та координація дій між різними інституціями, розширення і зміцнення італійської марки туризму, реорганізації рекламної діяльності за кордоном, створення умов, що забезпечують збереження та посилення провідних позицій країни на світовому туристичному ринку. Незаперечним фактом є добротна інфраструктура Італії, організація доріг, мостів, туристичних готелів, послуг. Такий підхід, як і

державна підтримка релігійного туризму, є домінуючим фактором значного потоку католиків Європи, Америки, Азії до священних місць й релігійних практик італійських міст.

References

- Parfinenko, A. (2009). *Turystychne krainoznavstvo. Navchalnyi posibnyk*. Kharkiv: Burun knyha (in Ukrainian).
- Malska, M.P., Hamkalo, M.Z., & Bordun, O.Iu. (2010). *Turystychne krainoznavstvo. Yevropa: Navch. Posib. K.: Tsentr uchbovoi literatury* (in Ukrainian).
- Vsemirnaja istorija (2002). *Rimskij period. Zarozhdenie hristianstva*. Moskva-Minsk: Ast-Harvest, 239–255 (in Russian).
- Staffiichuk, V.I., & Malynovska, O.Iu. (2009). *Turystychne krainoznavstvo: turystychni resursy svitu: Yevropa. Azii. Avstraliia ta Okeaniia. Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Alterpres, 57–58 (in Ukrainian).
- Norman, D. (2008). *Yevropa. Istoriia. K., Osnovy* (in Ukrainian).
- Hristov, T.P. (2003). *Religioznij turizm: Uchebnoe posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij*. Moskva: Izd.centra "Akademija", 125–126 (in Russian).
- OECD (2011) *OECD Studies on Tourism Italy: Review of Issues and Policies*. <http://www.oecd.org/italy/oecdstudiesontourism-italyreviewofissuesandpolicies.htm>.
- Loreto – svjatilishhe svjatogo doma (2018). *Duhovnyj i turisticheskij putevoditel' na russkom jazyke. Italija* (in Russian).
- Liubitseva, O.O. (2008). *Turystychne krainoznavstvo: krainy lidery turyzmu. Navchalnyi posibnyk*. K: Alterpres (in Ukrainian).
- Sapielkina, Z.P. (2009). *Relihiinyi turizm. Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Alterpres, 133–135 (in Ukrainian).